

Sivil İtaatsizlik

Av. Orhan Seyfi GÜNER

“Waldo, why are you not here”¹

1. Giriş

Gücünün temeli, otoriteye olan direncin pasifist bir ısrarla bütünleşmesinden kaynaklandığı için, kimilerine göre “çağımızın en etkili siyasi süreçlerini üreten bir yaklaşım” olarak tanımlanır sivil itaatsizlik.²

Kimileri de, toplumun yükselen nabzının indirilmesi amacını taşıyan bir emniyet sübabı, düzen dışı düşüncelerin düzen içine alınması işlevi gören ya da en azından böyle bir tehlikeyi içinde barındıran bir kavram olarak tanımlarlar.³

Türkiye'nin 1980 sonrası yıllarda da tanıştığı bir kavram olarak Sivil Toplum, 1848'te ilk kez ortaya çıktıktan sonra, özellikle 1960'lı yıllarda dünyanın gündemine yoğun bir şekilde girmiş ve bu kavramı, tanımlamak ve belli bir çerçevenin içerisine oturtmak gerekliliği kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu bağlamda sözkonusu kavramın zihinlerde muğlak kalmaması, herkesten önce biz hukukçuların bu kavram üzerine eğilip, onu siyasi ve hukuki açıdan olması gereken yere oturtma çabamıza bağlıdır.

Bu nedenle, bu çalışmamızda kavramın unsurlarını inceleyerek bir tanım oluşturmaya, sivil itaatsizlik kuramının öncülerinin düşünce ve eylemlerini inceleyip Türkiye ve dünyadan

örnekler vermeye çalıştık. Daha sonra kavramın meşruiyeti sorununu ele alarak son tahlilde sivil itaatsizlik kavramının Türk Ceza Yargılaması alanında ele alınış biçimini özellikle yeni hazırlanan Ceza Yasa Tasarısını da gözönünde bulundurarak çözümlenmeye çalıştık.

2. Tanım

Sivil İtaatsizlik konusunda yayınlanmış eserlerde “Sivil İtaatsizlik” kavramının birçok tanımına rastlamak mümkündür. Kavramın genel olarak dar tanım, geniş tanım, baskın tanım olmak üzere üç ayrı kümede toplandığını görüyoruz.⁴

Dar tanımda, tanımın öğeleri hususunda sınır konulmamıştır. Bu nedenle Sivil İtaatsizlik edimlerinin pek azı “sivil” olarak anılır. Fleisch'ın tanımı böyle bir tanımdır.

Fleisch'a göre; “Sivil İtaatsizlik devlet gücünün, üçüncü kişilerce de açıkça görülebilir ve anlaşılabilir derecede, haksızlık olarak duyumsanan bir edimine karşı, kaba güç kullanılmadan ve kamuya açık olarak gerçekleştirilen bir protesto eylemidir. Bu eylem dikkate değer bir siyasi ahlaki motivasyondan kaynaklanır. En azından bir adet suç kalıbına uygun bir hukuk ihlalini içerir ve norm ihlalinin hukuki sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tutumunu taşır.”⁵

¹ “Waldo, sen neden burada değilsin.”

² Etyen MAHÇUPYAN, Sivil İtaatsizliğin İronisi, Zaman Gazetesi, 23/06/2003.

³ Yılmaz ALİFENDİOĞLU, “Sivil İtaatsizlik” Disiplinlerarası Kolokyum, Demokrasi Kitaplığı, s. 132.

⁴ Bu bölümde yer alan açıklamalar ve kavram öğeleri için bkz.: Hayrettin Ökçesiz, Sivil İtaatsizlik, 2. baskı, AFA Yayınları, İstanbul 1996, s. 104-131.

⁵ Nicolaus H. FLEISCH, Ziviler Ungehorsam oder gibt es ein Recht auf Widerstand im schweizerischen Rechtsstaat (Doktora Tezi), zikreden; Hayrettin Ökçesiz, “Sivil İtaatsizlik Hakkı”, Sivil İtaatsizlik-Disiplinlerarası Kolokyum'da sunulan bildiri, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 1999, s. 51.

Geniş tanımda ise tanımın öğeleri sınırlandırılmıştır. Örneğin “belirli bir hukuk normunun bilinçli bir şekilde çiğnenmesi, eylemin kamuya açık olması (alenilik), eylemin sistemin geneline değil, tekil haksızlıklara yönelik ortak bir eylem olması yani devrimsel bir nitelik taşımayıp sisteme içkin olması” gibi tanım öğeleri sınırlı tutularak yapılan edimlerin bir çoğunun bu kategori içinde anılması sağlanmak istenmiştir.

Baskın tanımda ise kavrama “şiddetsizlik” unsuru eklenmiştir. Hugo Adam Bedau ve John Rawls gibi hukuk felsefecileri bu tanım tarzının başlıca temsilcileridir.

Bedau’ya göre; yasaya aykırı, kamuya açık, şiddetsiz ve vicdani olarak bir yasayı ya da bir hükümet politikasını veya kararını engellemek isteyen kimse sivil itaatsizlik işlemiş olur.⁶

Rawls’a göre; “Sivil İtaatsizlik, yasaların ya da hükümet politikalarının değiştirilmesini amaçlayan ve kamuya açık tarzda gerçekleştirilen şiddetsiz, vicdani ve aynı zamanda siyasi nitelikli, yasaya aykırı bir edimdir.”⁷

Doktrinde en geniş katılım gören tanım, John Rawls’a ait tanım olmuştur. Dreier bu tanımdan hareketle sivil itaatsizliği, kamuya açık, şiddet içermeyen, siyasi-ahlâki bir motivasyona dayalı bir itaatsizlik edimi olarak niteleyerek, sivil itaatsizliğin daima gösterisel bir düşünce açıklaması olduğu vurgusunu yapıyor. Dreier’e göre bir sivil itaatsizlikten söz edebilmek için, ağır bir haksızlığa maruz kalınmış olmalı ve yapılan edim de amaca uygun olmalıdır. Yani protestonun hedefine yasal yollarla ulaşılabilmelidir. Araç ile ulaşmak istenen hedef arasında makul bir ilişki bulunmalıdır.⁸

Habermas’da aynı tanımdan yola çıkar ve sivil itaatsizliği yalnızca kişiye özgü inançların ve çıkarların temel alınamayacağı, kural olarak önceden bildirilmiş ve polisçe akışının hesaplanabilir olduğu, kamuya açık, hukuk düzeni-

nin bütününe olan itaati etkilemeksizin, tekil normların kasıtlı olarak çiğnenmesini içeren, normun çiğnenmesinin hukuki sonuçlarından sorumlu olmaya hazır bulunmak tutumunu gerektiren, norm ihlalinin sembolik bir karaktere sahip olduğu, bu nedenle de şiddetten uzak bulunmasını gerektiren ahlâki bir protesto olarak tanımlar.⁹

Tüm bu yukarıda sıraladığımız tanımlardan da anlaşılacağı üzere sivil itaatsizlik, yasanın özüne itaat çerçevesinde, yasaya itaatsizlik şeklinde bir paradoksu içermektedir.¹⁰

Sivil İtaatsizlik her şeyden önce bir “siyasi ifade” biçimidir.¹¹ Kişi bireysel ya da kitlesel bir davranışla, kural dışı bir protesto yürüyüşü veya açlık grevi yapabilir, vergi ödemekten kaçınabilir, rayların üstünde durarak deniz üssüne giden bir trenin gidişatını engelleyebilir, bir askeri havaalanının uçuş kulesini işgal eylemine karışabilir, ya da gecekondu yıkımına gelen dozerlerin önüne çıkarak pasif direniş gösterebilir.

Maddileşen anlamı ile demokratik hukuk devletinde, siyasi ifadeler ya sistemle bütünleşir, korunur, kurumsallaşır, ya da sistem dışında bırakılır, yasaklanır. Bu kritik çizgiyi belirleyen faktör, her şeyden önce siyasi ifadeye yüklenen “şiddet” unsurudur. Sivil İtaatsizlik, şiddet unsurunu taşımayan bir muhalefet tipi, ya da siyasi ifade biçimi olduğu ölçüde sistemin marjında kalan, ama yeni hukuk devleti anlayışında, fert olma mesleğinin icrasında etkili bir teknik olarak düşünülmüştür.¹²

3. Sivil İtaatsizliğin Unsurları

Yukarıda vermiş olduğumuz tanımlardan yola çıkarak sivil itaatsizlik kavramının unsurlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

⁶ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.b., s. 50.

⁷ John RAWLS, A Theory of Justice. zikreden Hayrettin Ökçesiz a.g.e., s. 109.

⁸ Ralf DREIERER, Widerstandsrecht im Rechtsstaat ? Bemerkungen zum zivilen Ungehorsam, zikreden Hayrettin Ökçesiz, “Sivil İtaatsizlik Hakkı”, Sivil İtaatsizlik-Disiplinler arası Kolokyum’da sunulan bildiri, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 1999, s. 52.

⁹ Jürgen HABERMAS, *Sivil İtaatsizlik*, AFA Yayınları, İstanbul, 1991, s. 42.

¹⁰ Muhip Şeyda IŞIKTAÇ, *Sivil İtaatsizlik*, İstanbul Barosu Dergisi, 1995, s. 619.

¹¹ Walter HARDING, “Giriş” b.y.: H. D. Thoreau, *Sivil İtaatsizlik*, (Çev:Hakan Arslan) Vadi Yayınları, İstanbul, 1999, 2. baskı, s. 31.

¹² Bakır ÇAĞLAR, “Açılış”, Argumentum Dergisi, yıl 3-4, sayı 36-41, Temmuz-Aralık, 1993, s. 651.

- Yasaya aykırılık (İllegalite),
- Şiddetsizlik,
- Alenilik (Kamuya açık oluş),
- Hukuk devleti düşüncesi ile çelişmeyen siyasi ahlaki yönelim, (Ortak adalet anlayışına, kamu vicdanına yönelik bir çağrı.)
- Çiğnenen hukuk normunun yaptırımına katılma ve katlanma tutumu. (Politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesi)
- Sistemin geneline değil tekil haksızlıklara karşı olması.
- Ciddi haksızlıklara karşı yapılması ve haksızlıkla makûl bir ilişki içinde olması.
- Haksızlıklarla ilgili çifte standart kullanılmaması.

Bu unsurlardan bazıları sivil itaatsizlik kavramının “sine gua non”, olmazsa olmaz unsurlarından olup bu grubun dışındakiler sivil itaatsizlik düşüncesine getirilen yukarıda doktrinden alıntıladığımız görüşlerden yola çıkılarak oluşturulmuş unsurlardır.

a. Yasaya Aykırılık (İllegalite)

Yasaya aykırılık (illegalite) ile bir pozitif hukuk normuna aykırılık dille getirilmektedir.¹³ Ancak burada kastedilen şey geniş anlamıyla bir “hukuka aykırılık” değildir. Sivil itaatsizlik eylemcisinin kurulu düzenin bütünü ile bir sorunu yoktur. Söz konusu olan esasen Doğal Hukuk idesinin sınırları içinde kalan ve statü-koyu yargılayan bir düşüncenin temel alınması ile meydana getirilen bir pozitif hukuk kuralına aykırılıktır. Yasaya uygun olan bir eylem sivil itaatsizlik eylemi olamayacağından illegalite sivil itaatsizlik kavramının olmazsa olmaz unsurlarındandır. Arendt’e göre haksız bir uygulamaya karşı bütün yasal yollar denendikten sonra girişilen yasadışı bir eylemdir.¹⁴

Sivil İtaatsizlik **doğrudan** veya **dolaylı** eylem biçiminde gerçekleşebilir. Doğrudan (defensive, direct) sivil itaatsizlikte karşı çıkılan

pozitif hukuk normuna, bu kuralın getirdiği düzenlemeyi çiğneyerek yapılan bir protesto eylemiyle karşı çıkış söz konusudur. Vergi ödemekten kaçınma, yayın yasağının özel radyolarca korsan olarak delinmesi bu türden sivil itaatsizlik eylemleridir.¹⁵

Dolaylı sivil itaatsizlik eyleminde ise, karşı çıkılan hukuk kuralı ile protesto eylemi aynı değildir. İlgili pozitif hukuk metnine aykırı davranmaksızın protesto eylemi söz konusudur.¹⁶ Burada ihlal edilen normla protesto eylemi farklılık gösterir. Çünkü aynı olmaları çoğu kez olanak dışıdır. Örneğin bir uluslararası askeri antlaşma gereği yerleştirilen uzun menzilli füzelerin kaldırılması için girişilen bir protesto eyleminde, bu antlaşma metninin çiğnenmesi mümkün olamayacağından konuya kamuoyunun dikkatini çekecek, başka bir protesto yapılabilir. Gandhi’nin pasif direniş tarzındaki bir çok eylemi de bu gruba giren eylemlerdendir.

Ceza hukuku açısından bakacak olursak söz konusu yasaya aykırılık; **icrai** bir hareketle olabileceği gibi **ihmali** bir hareketle de olabilir. İcrai harekete örnek vermek gerekirse; bir denizaltı tersanesine girerek denizaltının füze fırlatma yuvalarını tahrip etmeyi gösterebiliriz. İhmali harekete örnek vermemiz gerekirse vergi borcunu ödememe, askere gitmemeyi örnek olarak zikredebiliriz. Nitekim Thoreau’nun sivil itaatsizlik hareketi “poll tax” isimli vergi borcunu ödememe şeklinde cereyan etmişti.

b. Şiddetsizlik

Şiddeti reddetme sivil itaatsizliğin asli unsurlarındandır. Sivil itaatsizlikle diğer protesto biçimlerini, özellikle anarşizmi birbirinden ayıran en önemli unsur eylemin şiddet içermemesidir.

Sivil itaatsizlik eyleminde ifadesini bulan ihlal sembolik özelliktedir. Yapılan protesto barışçı araçlarla sınırlandırılmak zorundadır. Eylemin şiddet içerip içermediği konusunda uygulanacak kriter, üçüncü şahısların daha üstün bir hakkının çiğnenmemesidir.

¹³ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 114.

¹⁴ Hannah ARENDT, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, çev.: Yakup COŞAR, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1997, s. 10-15.

¹⁵ Muhip Şeyda IŞIKTAÇ, a.g.m., s. 618.

¹⁶ Muhip Şeyda IŞIKTAÇ, a.g.m., s. 618.

Sivil itaatsiz, kendisine karşı şiddeti haklı kılacak ve çoğaltacak bir şiddet kullanımına giremez. Hukuk Devletinde sivil itaatsizliğin, sadece temel hakların ve özgürlüklerin korunması ve gerçekleştirilmesi için yapılabileceğini ileri sürdüğümüzde; kullanılan fiziki güç ile üçüncü kişilerin uğruna sivil itaatsizliğe girişilenden daha üstün bir temel hakkının ve özgürlüğünün çığnemesine izin verilemeyeceği mantıklı bir zorunluluk olarak görünür. Örneğin basın özgürlüğünü savunmak için bir hastanenin acil servisine giden tek ya da en kısa yola oturma eylemi ile kesmek sivil itaatsizlik olamaz. Yaşamak hakkı bu hiyerarşide elbette daha üstte yer alacaktır. Devletin şiddeti nasıl ki; özgürlük ve yasa ile bağlı ise, sivil itaatsizin şiddeti de üçüncü kişilerin özgürlükleri ve temel hakları ile bağlıdır. Savunulan temel hakkın ve özgürlüğün çığnemenen haktan daha üstün olması zorunluluğu bu dengenin korunması gereğinin de bir sonucu olarak görünebilir.¹⁷

Ayrıca haksız bir fiziki güç kullanımı olarak şiddetin sivil itaatsizlik edimlerinden dışlanmasının önemli bir nedeni de şiddetin asla sisteme içkin bir ifade tarzı olamayışıdır.¹⁸

Bundan başka; bir haksızlığa karşı çıkma araçlarının inandırıcı olabilmesi için amaçla çelişmemesi zorunludur. Bunun için şiddetten uzak olunması şart olduğu gibi, şiddetten arınmışlığın bir düşmanlığı giderme yöntemi olması keyfiyeti bu eylemlerin şiddetten uzak olmasını gerekli kılar.

Şiddetsizlik kendini en iyi şekilde Gandhi'de bulur. O "acıya katlanmak ve buna rağmen acı vermemek niyetini taşır." Gandhi için böyle bir tutumun kaynağı onun felsefesinin biricik kaynağı olan AHİMSA'dır. (Şiddetsizlik, kaba güç kullanmama)

Buradaki en önemli sorun şiddetin içeriğinin ne olduğudur. Hangi hareketleri şiddet kapsamına alacağımız, hangilerini şiddet kapsamı dışına taşıyacağımız sorusunu bu noktada sormak önemlidir. Örneğin psikolojik baskı şiddet midir? Bu konuda genel kabul gören anlayış, eylemin, karşıtlarının ya da olayın dışındaki üçüncü kişilerin fiziki ve psikolojik

bütünlüklerine zarar vermemesidir. Sivil itaatsizlik genel kabul gören biçimiyle düşmanlıkları derinleştirmeyi değil ortadan kaldırmayı amaçlayan, karşıtını yok etmeyi değil ikna etmeyi amaçlayan bir yöntem izler.

SATYAGRAHİ (Gandhi'nin Sivil itaatsize verdiği isimdir.) ikna edilmeye de kendini sürekli açık tutmak zorundadır. "SATYAGRAHA" (Gandhinin sivil itaatsizliğe verdiği Hintçe bir tabir.) özellikle inançlı insanların silahıdır. Satyaghari; zorbalığa kaçmamaya karar vermiş kimsedir. "Yığınlara, Satyagraha'yı ancak bir koşulla salık verebilirim. O koşul da, şiddete başvurmamayı aklımızla kabul etmek, söz vermek ve bunu davranışlarıyla kanıtlamaktır" demektedir.¹⁹

c. Kamuya Açıklık (Alenilik)

Sivil itaatsizlik kavramının üzerinde en az tartışılan ögesi, kamuya açıklıktır. Sivil itaatsizlik bir çağrı işlevini üstlenmektedir. Mesajını etkili olabileceğini hesapladığı araçlarla uygun bir iletişim kurarak muhatabına ulaştırmayı amaçlamaktadır. Habermas, sivil itaatsizliğin ilke olarak önceden duyurulmuş ve böylece gelişiminin polis tarafından hesaplanabilir olması gerektiğini söylüyor.²⁰

Doktrinde bazı yazarlar yalnızca haber vermenin yetmeyeceğini, ayrıca eylemcilerin kendilerini hiçbir saklanma ve gizlenme olmaksızın kamuya açmalarını ve açıklamalarını yapmalarını gerekli olduğunu savunmuşlardır. Böylelikle kişisel çıkarlara hizmet eden, adi suç niteliğindeki eylemlerden uzaklaşmış olunacaktır. Çünkü sivil itaatsizliğin hedefi nihayet anlaşmazlık konusundaki tartışmayı, düşünce oluşturma sürecini yaygınlaştırıp yoğunlaştırmaktır. Örneğin askerliğe karşı bir kişinin askerlikten kaçması sivil itaatsizlik eylemi oluşturmayacaktır. Ancak bu eylemini kamunun önünde açıklarsa o zaman bu eylem bir sivil itaatsizlik eylemi haline gelecektir.

Ayrıca, sivil itaatsizlik vicdanlarda yatan adalet ve hakkaniyet duygusuna çağrı niteliği taşıdığından, kamuya açıklık vasfı taşıması

¹⁷ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 122.

¹⁸ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 122.

¹⁹ Muhandas K. GANDHİ, *Satyagraha Nedir, Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş.* s. 75.

²⁰ Jurgen HABERMAS, a.g.e., s. 31.

niteliği gereğidir. Sadece olaydan mağdur olanın değil, her insanın böyle bir olguya tepki duyması gerektiği öngörüsünden hareketle alenilik eylemin asli unsurları arasında sayılır.²¹

Aleniliğin bir başka nedeni de, sivil itaatsizliğin, kişisel çıkar arayışlarının ötesinde, aynı durumdaki herkes için adalete yönelik bir çözüm arayışı olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında da kavramın kamusalının niteliği gereği olduğu anlaşılacaktır.²²

Ancak eylemin önceden duyurulması eylemin yapılması ile istenen sonucun doğmasını engelleyecek nitelikte ise alenilik eylem esnasında gerekmez. Ronald Dworkin, böyle bir duruma örnek olarak sahibinden kaçan köleyi saklayan bireyin tavrını vermektedir.²³ Buradaki aleniliği sadece eylemciler açısından değil eylem açısından da düşünmek gerekir.

Eylemin de baştan itibaren aleni olması bu ilke ile beraber başka bir unsuru da beraberinde getirmektedir. Bu da 'hesaplanabilirlik'tir. Eylem aleni olur ve aynı zamanda hesaplanabilir bir nitelik de taşırsa eylemin amacından saptırılması, terörist nitelik kazanması önlenmiş olur. Eylemin safhalarının bilinmesi, hesaplanabilir olması eylemcinin samimiyetinin ve inandırıcılığının, söyledikleriyle yaptıklarının uyum içerisinde olmasının ifadesidir. Bu da eylemin başarıya ulaşması için çok önemlidir.

d. Hukuk Devleti Düşüncesine Dayalı Bir Siyasal-Ahlaki Yönelim

Hukuk Devletinde sivil itaatsizliğin sisteme içkin, insanın temel haklarına ve özgürlüklerine dayalı protesto edimlerini içerdiğini ve bu çerçevede bir siyasi-ahlaki güdülenme gösterdiğini gözlemliyoruz.

Kişisel çıkar arayışlarının ötesinde kamusal yarara yönelik ve aleni bir protesto tarzı olmasıyla sivil itaatsizlik siyasi bir özellik taşır. Ahlaki olmasının nedeni ise içerisinde gerçekleştiği toplumun değer tasarımlarına dayana-

rak kamuya ve siyasi karar organlarına çağrıda bulunmasıdır.²⁴

Sivil itaatsizlik, demokratik hukuk devletinin temelinde yatan ortak yararlarla ve üstün değerlere yönelmelidir. Bireylerin veya grupların siyasi karar organlarına ve kamuya yönelik çağrısı olarak sivil itaatsizlik, içerisinde gerçekleştiği toplumun temel kanılarına ve dünya görüşüne dayanmaktadır.²⁵

Sivil itaatsizlik, "hukuk sisteminin içinde aksayan bir kurala" karşı çıkıştır. Ancak, sistemin bütününe yönelik genel bir kabul söz konusudur. Hatta bu o kadar açıktır ki, eylemde bulunan bu aksayan kural için öngörülen yaptırımını bile kabul etmektedir.²⁶

e. Çığneden Pozitif Hukuk Normunun Politik ve Hukuki Yaptırımına Katılma ve Katlanma Tutumu

Politik sorumlulukta sivil itaatsizlik eyleminin başından itibaren kamuoyu önünde olmak esastır. Başından itibaren eylemin akışının tespit edilmiş ve açıklanmış olması da öngörüldüğünden eylemin sonunda politik sorumluluktan kaçınmak eylemi inkar etmek olacaktır.

Hukuki (Cezai) sorumluluğa gelince; burada ihtilaf çıkmaktadır. Bazı müellifler meşru düzeyde girilen bir eylemden dolayı cezalandırmanın doğru olmadığını savunurlar. Her ne kadar kanunen suç olan bir fiil işlenmiş olsa da bu fiil bir üst norm olan doğal hukuk ve vicdanen meşrudur.

Sisteme ve hukukuna bağlılık, itaatsizlik ediminin bu sistem içerisinde tabi olması gereken yaptırımına katılma ve bu nedenle de somut yaptırım tarzını göze alma ve ona katlanma ile kanıtlanmaktadır. Sivil itaatsiz önce "hukuk normu"nun sistem içerisindeki mantığını onaylamaktadır. Yaptığı hareketin, mevcut kanunlara göre suç olduğunu bile bile böyle bir eyleme girer. Çünkü sistemin

²¹ Hannah ARENDT, a.g.e., s. 11, Muhip Şeyda IŞIKTAÇ, a.g.m., s. 618.

²² Muhip Şeyda IŞIKTAÇ, a.g.m., s. 618.

²³ Yakup COŞAR, Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik, s. 11.

²⁴ Thomas LAKER, zikreden: Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 125.

²⁵ Günther FRANKENBERG, zikreden: Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 124.

²⁶ Muhip Şeyda IŞIKTAÇ, a.g.m., s. 620.

bütününe değil tekil bir haksızlığa karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla yaptığı hareketin inandırıcılığı, ihlalin somut yaptırımına katlanması ile gerçekleşecektir. Böylesine bir özveri, muhataplarından beklenen ilgiyi ve desteği sağlayacaktır. Bu unsur daha çok sivil itaatsizliğin psikolojik bir taktiği olarak ortaya çıkmaktadır.

Gandhi, Thoreau ve Sokrates uygulamaları ile yaptırımı katlanma görüşüne destek vermişlerdir. Gandhi yasaya saygılıdır. Yasanın belirli davranış kalıplarına karşı gelirken, öngörülen cezaya hep uymuştur. Sokrates benzeri bir tutumu Gandhi'de görüyoruz.

"... Satyagrahi, toplum yasalarına aklını kullanarak kendi özgür istemiyle boyun eğer. Çünkü bunu kutsal bir görev bilir. Ancak toplum yasalarına bu biçimde titizce uyduktan sonradır ki, insan, hangi kuralın iyi ve adaletli, hangisinin haksız ve adaletsiz olduğuna karar verebilir. Ancak o zaman insan, çok iyi belirlenmiş durumlarda bazı yasalara karşı boyun eğmezliğe başvurmak hakkını kazanabilir. Şuna inandım; bir halk, yasalara uymamak yoluna başvurmak yeterliğini kazanmadan önce onun bütün gereklerini tümüyle öğrenmelidir."²⁷

Sokrates de, elinde fırsat olmasına rağmen hapisshaneden kaçmayı reddetmiştir. Platon eserinde bunu canlandırmıştır.

"(...)Tut ki; tam kaçacağımız sırada yasalar ve devlet karşımıza dikilip şu soruyu soruyorlar: Söyle bize Sokrates, ne yapmak istiyorsun? Dediğin işin elinde olduğu kadarıyla, bizi yasaları ve bütün devleti yok etmekten başka bir hedefi var mı? Verilen hükümlerin hiçbir gücü olmaz, kişiler onlara uymaz ve onları yok ederse bir devletin devrilmeyip yaşamaya devam edeceğini mi sanırsın? Bu ve buna benzer sorulara ne cevap verebiliriz, Kreton? Çünkü verilen hükümlerin yerine getirilmesini isteyen o yıkaçığımız yasa lehine özellikle bir hatip, söyleyecek neler bulmaz ki? Devlet bize bir haksızlık yaptı, davamızda yanlış hüküm verdi, diye mi cevap vereceğiz? (...)

Peki, ya yasalar bize, seninle anlaşmamız bu muydu, Sokrates? Sitenin verdiği hükümlere uymak zorunda değil miydin derlerse?..."²⁸

a) Sistemin Geneline Değil, Tekil Haksızlıklara Yönelik Ortak Eylem

Sivil itaatsizlik eylemi az ya da çok adil olduğu varsayılan bir toplumda meydana gelir. Bu tanımın içerisine diktatörlükler, aslında demokrasi ile idare edildiği halde demokrasisinin darbelerle kesintiye uğradığı dönemleri olan yönetimleri bu tanımın dışında bırakıyoruz. Ortak bir kamu vicdanının varlığı gereklidir. Sistemin belirli bir oranda adil olduğu varsayılarak hareket edildiğinden, sistemin tamamına karşı bir eyleme girişmek sivil itaatsizlik olarak telakki edilmemektedir.

Bu unsurun başka bir özelliği de değişik gruplardan insanları bir araya getirmesidir. Öyle ki; sivil itaatsizlik için bir araya gelen insanlarda ideolojik birliktelik aranmaz. Amaç tek tek haksızlıklara karşı çıkmaktır. Bunun içinde o haksızlık karşısında ortak bir kanının, kamu vicdanında oluşması yeterli ve gereklidir.

Bu noktada aklımıza şöyle bir soru gelebilir:

Bir partinin sivil itaatsizlik çağrısı amacına ulaşabilir mi?

Partiler Sivil İtaatsizlik eylemlerinde öncülük edebilirler mi?

Tam olarak amacına ulaşacağını söylemek ancak fazla iyi niyetlilik olur. Çünkü en azından o parti taraftarı olmayanlar açısından bu çağrıya olumlu cevap vermek psikolojik bir barikat oluşturur. Bu noktada asıl olan, karşı çıkılan ya da olması istenen şeylerde ortak düşünce ve hareket birliğidir. Farklı bir söyleyişle düşünsel düzeyde genel bir örtüşmenin değil kısmi bir çatışmanın varlığı yeterlidir. Çünkü çok farklı ideolojilerden yola çıkarak somut bazı sorunlarla ilgili aynı sonuçlara varmak mümkündür. Sivil itaatsizliğin temel mantığı da budur. Örneğin; nükleer silahların konuşlandırılmalarına karşı Avrupa'da yapılan eylemlerde, sosyalistlerin, yeşillerin ve bazı dini grupların ortak hareketi gibi. Böyle bir toplumsal genel kabulü, halkın sadece bir kısmından destek almış bir partinin meydana getirmesi imkansız değilse bile çok zordur.

²⁷ Mahatma GANDHI, Bir Özyaşam Öyküsü, çev.: Vedat Günyol, Cem Yayınevi, İstanbul: 1984, s. 434.

²⁸ Eflatun, Sokrates'in Savunması, çev.: Numan ÖZCAN, Şule Yayınları, İstanbul, 1999, s. 58.

b) Eylem Ciddi Haksızlıklara Karşı Yapılır ve Haksızlıkla Makûl Bir İlişki İçindedir

Yasal yolla sonuç alınmayan tüm hallerde sivil itaatsizliğe başvurulabilir mi? Yoksa maruz kalınan haksızlıkta belli bir ağırlık aranmalıdır?

Tabii ki; her haksız hareket sonucu sivil itaatsizliğe başvurulamaz. Böyle bir harekete girişmek ancak ciddi haksızlıklar sonucu olabilir. Aksi takdirde yasal yollarda sonuç alınamayan her durumda yasadışı yola başvurmak sivil itaatsizliği işlevsiz duruma getirir. Bu da katılanların inandırıcılığını azaltır.

Ciddi haksızlığın ne olduğu ise tartışmalıdır. Her ülkenin kendi şartları altında ve olayın kendi özelliklerine göre değerlendirilir. Fakat genel bir kural koyacak olursak, Rawls'ın kurduğu adalet teorisinden yola çıkarak ciddi haksızlığı, eşit özgürlükler ve eşit şans ilkelelerinin ihlal edilmiş olması ve beraberinde haksızlığın politik muhalefete rağmen uzun süre devam etmesi ile tanımlayabiliriz.²⁹

4. Sivil İtaatsizlik Örnekleri İle Öncülerinin Düşünce ve Eylemleri

a. Antigone Olayı

Sophokles'in "Antigone" isimli eseri komnumuza örneklik vermesi ve açıklık getirmesi bakımından ilgi çekicidir.³⁰

Antigone'nin Thebai'de krallığı paylaşmayan erkek kardeşleri Eteokles ile Polyneikes birbirlerine karşı amansız bir savaş açmışlardır. Bu savaşta, iki düşman kardeş birbirleriyle dövüşürken can verirler. Bu sırada Antigone'nin dayısı Kreon, tahtı ele geçirir. Kreon, tahta geçer geçmez ölen kardeşlerden Eteokles'in yurdunu savunurken öldüğü için kahraman ilan edilip defnedilmesini, vatanına yabancıların yardımını alarak saldıran Polyneikes'in ise cesedinin açıkta bırakılmasını, böy-

lelikle ibret-i alem için kurdun kuşun yemi olmasını emretmiştir. Öyle ki onu gömmeye yeltenecek kimseye ölüm cezası vereceğini de duyurur.

Antigone, Kreon'un bu buyruğuna karşı gelir. Kardeşini gömer. Eyleminin suç olmadığını, aksine kardeşine karşı bir borç olduğunu ileri sürer. Kralın karşısında da bu davranışıyla öğünür. Vicdanının yazılı olmayan sarsılmaz kanunlarını, devletin yüksek menfaatine ve siyasi kanunlarına karşı savunur. Kreon, Antigone'yi ölüme mahkum eder. Ancak; Antigone, bu karar infaz edilmeden önce intihar ederek hayatına son verir.

Antigone, Kreon'un temsil ettiği hukukun üstünde, başka bir hukuku üstün görüyordu. İşte Antigone'nin vicdanında yaşattığı bu hukuk, Kreon'un buyruğuna itaatsizliğinin kaynağını teşkil etmekteydi.

Kreon'un emirlerinin çiğnenmesini haklı gösteren ve hatta zorunlu kılan karşıt bir meşruluk açıklaması ile itaatsizliğe yönelmiştir. Kralın emrinin çiğnenmesine verilecek ceza da onun bu buyruğa karşı gelmesini engellememiştir. Bununla birlikte yaptıklarını savunarak kralı ikna etme yolunu seçmiştir.³¹

Antigone'nin davranışında hiçbir şiddet unsuru da yoktur. Cezayı da göze almıştır. Antigone'nin bu davranışındaki temel yaklaşım, iki farklı açıdan değerlendirilebilir. Bireyci veya anarşist nitelikte bir başkaldırma veya evrensel bir ahlak esasının açık ve etkin bir yansımaya olan ahlak bilincinin, vicdanın bir ifadesi.

Antigone'nin bu davranışı basit bir başkaldırma değildir. Onun sahip olduğu bilinç devleti ve otoriteyi sorgulayabilen ve denetleyebilen bir bilinçtir. Eğer site (Devlet veya siyasi otorite) kendi ülküsünden ayrılır ve/veya halkına zulmederse; bilinçli bireyin görevi; buna karşı durmak ve bu zulmü giderene kadar mücadele etmektir. Bu nedenle Antigone'nin bu davranışının haklı bir başkaldırma olarak nitelendirilmesi gerekmektedir.³²

²⁹ Yakup COŞAR, a.g.e., s. 15.

³⁰ Antigone'nin gerçek bir kişi olduğu sanılmakta olup, esas alınan bilgiler, Sophokles'in Antigone isimli epik tiyatro eserinde yer alır.

³¹ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 14-15.

³² Muhip Şeyda IŞIKTAÇ, a.g.m., s. 624.

2. Sivil İtaatsizliğin Bir Öncüsü: Sokrates³³

Sivil itaatsizlik bir kavramı olarak her ne kadar ilk kez H.D. Thoreau tarafından kullanılmış ise de pratik anlamda ilk çıkışı Sokrates'te görülmektedir.³⁴

Sokrates, (MÖ 469-399) felsefi konuşmalarının etkisinde kalan büyük bir kalabalığı çevresine toplamıştı. Ancak bu durum Atina yönetimini rahatsız etmişti. Gençliği doğru yoldan çıkardığı ve yeni tanrılar getirdiği gerekçesiyle mahkemeye verildi. Yapılan muhakemede Sokrates o meşhur savunmasını yapmıştır. Savunmasında, kendisinin insanlara konuşmama ve filozofluk etmemesi şartıyla saliverilmesini kabul etmeyeceğini söylemiş, kendisine sunulan baldıran zehrini içmiştir.

Sokrates yargılamasında ortaya çıkan yasa aykırılık, gençleri baştan çıkarma suçudur. Atina sitesinde esas olan düşünce sisteminin korunması olduğu için gençlerle ilgili düzenlemelere ağır cezalar verilmekteydi.

Sokrates savunmasında kendisine yöneltilen suçun söz konusu olmadığını, asıl amacının düşünce özgürlüğünün önemini vurgulamak olduğunu söylüyordu. Hatta, bunun üstüne o kadar hassasiyetle durmaktaydı ki, sitenin varlığını koruyabilmesi için en temel ilke olarak özgür düşünceyi esas alması gerektiğini savunuyordu.³⁵ Bu suça bağlı olarak başlangıçtan itibaren Sokrates hiçbir itirazda bulunmaksızın yargılamaya razı olmuştur. Hatta ilk aşamada lehine gelişmiş olan durumu tamamen göz ardı ederek savunmasını, düşünce özgürlüğüne ilişkin bir söyleve dönüştürmüştür. Yönetim tarafından böyle bir suçun varlığı kabul edilecekse, kendisine verilen ölüm cezasını da hiç itirazsız benimseyeceğini söyleyerek siteye olan bağlılığını da göstermiştir.³⁶

³³ Bu başlık Hayrettin Ökçesiz'in Argumentum adlı dergide yayınlanan bir makalesinin başlığıdır. (Hayrettin ÖKÇESİZ, "Sivil İtaatsizliğin Bir Öncüsü: Sokrates", Argumentum Dergisi, Sayı 36-41, Temmuz-Aralık, 1993).

³⁴ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.m., s. 657.

³⁵ Muhip Şeyda IŞIKTAÇ, a.g.m., s. 624.

³⁶ Yaşar Şahin ANIL, Sokrates Davası, ARA Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 12.

3. Henry David Thoreau (1817-1862)

Amerikalı düşünür ve şair Ralph Waldo Emerson'un öğrencisidir. 1845 yılında bir insanın ne kadar az çalışırsa, kendisi ve içinde yaşadığı cemiyet için o kadar yararlı olacağına inanarak meşhur temel hayat tecrübesine başladı. Kendi inşa ettiği bir kulübede, Walden Gölü'nün kıyısında iki yıl boyunca yalnız yaşadı. 1854 yılında basılan "Walden" adlı eseri büyük ölçüde bu inziva sırasında oluşmuştur.

İnzivaya çekildiği ilk yıl olan 1846 yılı Temmuz ayının son günlerinden birinde, vergi memuru Sam Staples'e rastlar. Vergi memuru, onun dört yıldan beri kafa vergisini (poll tax) ödemediğini, artık ödemesi gerektiğini, bu küçük meblağı hatta kendisinin onun adına ödeyebileceğini söyler. Thoreau, bu dostane teklifi geri çevirerek ilkesel nedenlerle bu vergiyi ödemeyeceğini bildirir. Bunun üzerine Staples, Thoreau'yu kasabanın hapisanesine götürür. O günü ve geceyi orada geçirirken ziyarete gelen arkadaşı Walled Emerson'un "Henry, why are you here? (Neden buradasın?) sorusuna, "Waldo, why are you not here?" (Waldo, sen neden burada değilsin?) şeklindeki o meşhur sözünü söylemiştir.³⁷

Bu olay Thoreau'nun sivil itaatsizlik üzerine tek eylemsel deneyiminin ilkesel nedenlerini içerisinde barındırmaktadır.³⁸

Thoreau'nun sivil itaatsizlik anlayışı dört temel ilkeye dayanır.

[a] Bir kimsenin ülkesinin yasasından "daha yüce bir yasa" vardır. Bu vicdanın yasasıdır. "İçten gelen ses'in, kosmos'u kuşatan, birleştirici ruhun yasası."

[b] Kimileyin bu yüce yasa ile ülkenin yasası birbiriyle çatışır duruma geldiğinde kişinin ödevi "yüce yasa"ya uymak, ülkenin yasasına bile bile karşı gelmektir.

[c] Kişi ülkenin yasasına bile bile karşı geliyorsa, bu eylemin bütün sonuçlarını göze almayı istiyor olmalıdır, hapisaneye kapatılmayı bile...

³⁷ Walter HARDING, "Sivil İtaatsizliğe Giriş", Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş, Vadi yayınları, çev.: C. Hakan ARSLAN-Fatma Ünsal BOSTAN, İstanbul, 2. baskı, 1999, s. 29.

³⁸ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 26.

[d] Oysa hapisaneyeye girmek sanıldığı kadar olumsuz bir edim değildir; bu durum, iyi niyetli kişilerin dikkatini, kötü yasaya çekmeye yarayacak, bu yasanın kaldırılması sonucuna katkıda bulunacaktır. Ya da yeterince kişi hapisaneyeye kapatılırsa, edimleri devlet mekanizmasını işlemez kılmayı, dolayısıyla kötü yasayı uygulanamaz duruma getirmeyi sağlayacaktır.³⁹

Thoreau, sivil itaatsizlik kavramını ilk kullanan kişidir. 1848 yılında verdiği bir konferansta bu kavramı ilk kez kullanmıştır. Üstte anlattığımız bu olay, “Sivil İtaatsizlik Görevine Dair” isimli eserini yazmasına sebep oldu. Ölümünden sonra “A Yankee in Canada, With Anti Slavery And Reform Papers⁴⁰” (1866) isimli külliyyatında, sözünü ettiğimiz konferans ve metni “Civil Disobedience” başlığı ile yayımlanır ve bu isimle de ünlenir. Yaşarken sadece “Concord ve Merrimack Irmakları Üzerinde Bir Hafta” ve “Walden” adlı eserleri basılan Thoreau, ancak ölümünden sonra anlaşılabilmiştir. Eserleri, 20. yy’da, modern hayatın insanları tümüyle kuşattığı devirde medeniyete keskin bir eleştiri içerdiği için ilgi uyandırmıştır.

Thoreau, Amerika’daki köleliğe karşı mücadele etmiş, ayrıca Meksika Savaşına da karşı çıkmıştır. Bu karşı oluş sadece ilke olarak bir karşı çıkma olmamış, bu savaşı verenlere destek olmuştur. Köleliğe karşı verdiği mücadele söylediği şu sözlerle daha iyi anlaşılacaktır:

“Ben şunu bilir şunu söylerim; adlarını verebileceğim bin kişi, yüz kişi, on kişi, evet, yalnızca on namuslu kişi, bırakın canım, tek bir namuslu kişi, Massachusetts Eyaleti’nde köle kullanmayı bırakarak bu ortaklıktan çekilse, bu nedenle de il hapisanesine kapatılsa, Amerika’da köleliğin kaldırılmasıyla sonuçlanır bu. Çünkü ilk girişimin pek belirsiz olup olmamasının önemi yoktur: Bir kez iyi yapılan bir iş sonsuza dek öyle kalacak demektir.”⁴¹

Thoreau’nun düşünceleri, vicdanı, dolayısıyla insan onurunu ve bunlardan daha önce

insan bireyinin özgürlüğünü, dünyayı kavrayış için esas almaktadır. İktidarın ve hukukun meşruluk kaynağı, onun vicdanının yargılama ölçütlerine uygunluktur.⁴² Bu günün temel hakları ve hukuk devleti, felsefelerinin özü bulunan koşulsuz insan onuru değeri Thoreau’nun düşüncelerinin çıkış noktasıdır.

4. Mahatma Gandhi (1869-1948)

Mohandas Karamçan Gandhi, tüm dünyada kendisine Tagore tarafından verilen unvanla tanındı: “Mahatma; Büyük Ruh”. O yalnızca ardından milyonlarca insanın yürüdüğü bir siyasi lider değil, aynı zamanda ruhani bir önder olmuştur. Hiçbir siyasi ve dini sıfatı olmadan, yalnızca kendi hayatında sağladığı düşünce-inanç-eylem birlikteliği ile Britanya İmparatorluğu’na karşı büyük kitle hareketlerini ateşleyen, Modern Çağa ve Batı Medeniyetine karşı ciddi ve kapsamlı mücadeleler veren bir lider olmuştur.

Gandhi, Batıyı daha iyi tanıma fırsatı bulunduğu Londra’da hukuk eğitimi görmüştür. Düşünce ve duygu dünyasını etkileyen etkenler; içinde doğup büyüdüğü dini atmosfer ile Tolstoy, Ruskin, Thoreau gibi bazı yazarların eserleri olmuştur.

Gandhi’nin direniş eylemleri ilk olarak Eylül 1906’da Güney Afrika’da ırk ayrımcılığına uğrayan Hintli topluluğun haklarını savunma esnasında gerçekleşmiştir. Transval’de 1906 yılında bütün Hintlilerin kaydedilmesini, parmak izlerinin alınmasını emreden ve polise Hintlilerin evlerine kayıtlarını yaptırıp yaptırmadıklarını araştırmak amacıyla izinsiz girme yetkisini veren bir yasa yürürlüğe girer. Bunun üzerine Gandhi, 11 Eylül 1906 günü Johannesburg’da Empre Theatre’da Hintlileri bu kayıt işlemlerine karşı görüşmeler yapmak ve gerekli kararları alma üzere toplantıya çağırır; bunun ardından da Satyagraha kampanyalarını başlatır. İlk tutuklanması bu esnada olur. 1908 Ocak ayında 2 ay hapis cezasına çarptırılır. Hindistan’daki ilk direnişini 1917’de Bihar’ın kuzeyinde Çamparan eyaletindeki İndigo üreticilerini desteklemek amacıyla düzenler. Bu onun siyasal alanda tanınmasını sağlayan ilk Satyagraha’sıdır.

³⁹ Walter HARDING, a.g.m., s. 31

⁴⁰ Eserin ismi “Bir Yanki, Kölelik Karşısı ve Reform Yazılarıyla Birlikte” dir.

⁴¹ H.David THOREAU, “Sivil İtaatsizlik”, Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş, cev.: C.Hakan Arslan-F.Ünsal BOSTAN, Vadi Yayınları, 1999, İstanbul, 2. baskı, s. 55

⁴² Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 32

1919 yılında İngiliz Valisi Rowlat; Hindistan'da konuşma, ifade ve toplanma özgürlüklerini kısıtlayan bir kanuna onay verince Gandhi tüm Hindistan'ı Hartal Günü'ne çağırır. Hartal Günü, bir boyunca dua edip oruç tutmak için iş bırakma anlamına geliyordu. O gün milyonlarca insanın işlerine gitmemesi ulaştırma, haberleşme ve her türlü ekonomik faaliyetin durmasına neden olmuştu.

Eylül 1921'de, Müslüman liderler, Hint Müslümanlarını İngiliz Ordusuna katılmamaya çağırdıkları için tutuklanmaları üzerine Gandhi'nin başını çektiği bir grup Hintli lider de, aynı suçu meydan okuma tavrı ile açıkça işlediler. Hintli liderlerle birlikte yaklaşık Otuz Bin kişi tutuklandı. Gandhi, olayların büyümemesi için tutuklanmamıştı. Ancak, hemen akabinde Bombay'ı ülke çapında yeni bir sivil itaatsizlik eylemi için pilot bölge olarak seçince tutuklandı. Altı yıl hapis cezasına çarptırıldı. Hapishanedeyken günün dört saatini çıkırığın başında iplik eğirerek geçirdi. Gandhi'ye göre çıkırıkla ip eğirme, yoksul Hindistan'ın ekonomik bağımsızlığını sembolize ediyordu.

1924 yılında sağlık durumu kötüleşince, hapishanede ölmesinden korkularak serbest bırakıldı. Hapishaneden çıktığında Hindularla Müslümanların bir bölünme yaşadıklarını ve birbirlerine karşı şiddet kullandıklarını görünce Muhammed Ali Cinnah'ın evinde ölüm orucuna başladı. Yirmibirinci günün sonunda Müslüman ve Hindu liderlerin barıştıklarına söz vermesi üzerine ölüm orucuna son vermiştir.

1925 yılında, tüm üyelerinin İngiliz kıyafetlerini çıkarıp geleneksel kıyafetleri giymeleri şartıyla Kongre Partisinin başına geçmeyi kabul etti.

1928 Şubatında Bardoli'de Yüzbin'e yakın köylünün vergi ödememe eylemini ve 12 Haziranda ülke çapında düzenlenen Hartal Günü'ne organize etti. 1930 yılında "Hindistan Bağımsızlık Bildirgesi"ni bizzat kaleme alarak yayınlattı.

O dönemlerde Hintlilerin Tuz üretmesi ve satması yasaktı. Tuz üretimi ve satımında tek yetki İngilizlerindi. Gandhi'nin yeni hedefi İngiltere'nin ekonomik hegemonyasını temsil eden bu tuz yasalarına karşı bir boykot başlatmaktı. 12 Mart 1931'de 78 arkadaşıyla Ahmedabat'dan Dandi'ye doğru yürüyüşe

çıktı. Tarihe "Tuz Yürüyüşü" olarak geçen bu yürüyüş 24 gün sürdü. Her köyde, kasabada, şehirde eklenenlerle çığ gibi büyüyen kalabalık 6 Nisan günü deniz kıyısına vardı. Gandhi, suya girerek bir avuç tuz alır. Bunu bir işaret olarak kabul eden Hintliler, tuz yapma işine girişmeye başladılar. Bütün ülkede herkes, tuz alıyor, yapıyor ve satıyordu. Yirmi gün içinde Altmış Bin insanın hapse atılmasına rağmen yasanın ihlaline engel olunamamış, sonuç olarak Hindistan'da tuz üretimi serbest bırakılmıştı.

Tüm bu saydıklarımız Gandhi'nin sivil itaatsizlik ve pasif direniş eylemlerinden sadece bir kaçıdır. Gandhi, sivil itaatsizlik kavramını pratiğe geçiren en önemli şahsiyetlerdendir. Onun pratiğinde sivil itaatsizlik, bireysel bir tavır olmaktan çıkıp toplumsal bir mücadeleye yöntemine dönüşmüştür.

Gandhi, Thoreau'nun görüşlerini eski Hint düşüncesi "Ahimsa" (Şiddetsizlik, tüm sevgi) ile bağdaştırmıştır. Ona göre "Ahimsa" gerçeğin bulunmasında önemli bir strateji olan "Satyagraha"nın gerçekleşebilme koşuludur. Gandhi'ye göre şiddetsizlik; hem onu kullananı, hem de kendisine karşı kullanılanı kapsar. Yaşamı olabildiğince yalınlaştırarak, kaba gücün gereksiz hale gelmesini sağlamak ve buna bağlı olarak ta şiddetsizliği uygulamak yöntemini, kendi hayatında kullanan Gandhi'nin eylemleri de bu karakteri taşımaktadır.

Hakikat (Sat) ve Sebat (Agraha) sözcüklerinden oluşturduğu "Satyagraha" kavramı ile, insanın inandığı hakikati ilan etmesi gerektiğini ve hiç kimseye şiddet göstermeden bunun uğrunda ölmeye hazır olmasını savunan Gandhi'ye göre insan, kendi benliğini; oruç, riyazet, nefis terbiyesi ile arındırırken, dış dünya alanında da pasif direniş, sivil itaatsizlik gibi yöntemlerle mücadele etmelidir.⁴³

Gandhi determinist bir tarih anlayışını reddeder. Ona göre "insan, özgür bir iradeye sahiptir. Hiçbir şey onu istemediği bir şeyi yapmaya yazgılı kılamaz." O, insanları, bütünsel bir devrime çağırır. Ancak bir toplum, üyelerinden daha iyi olamayacağı için öncelikle işe bireyden başlamak gerektiğini düşünür-

⁴³ Y. İlker JANDAR, "Gandhi ve Sivil İtaatsizlik", Ayrıntı Dergisi, Sayı 10, Aralık 1998, s. 27.

yordu. Dünyanın her yerinde uygulanabilir bir siyasal yöntem arayan Gandhi, karşıtlarıyla ve kendilerine karşı savaşımlar verdikleriyle diyalog arıyor ve bunu hiç kesmemeye çalışıyordu.⁴⁴

Ülkesinde süregelen, İngiliz sömürgeciliğini yıkmayı başaran Gandhi, insanlık tarihi için "şiddetsiz, siyasal sistem" in bir anıtı olmuştur. Hayatı sivil itaatsizlik örnekleriyle dolu olan Gandhi'nin başarılarını Woodcock, üç noktada özetlemektedir:

[a] Kolonileşmiş toplumların kurtuluşunun acilen ve kaba güç kullanmaksızın gerçekleştirilebileceğini göstermiş olması; kaba güç, onu kullanan toplumu da yıkmaktadır.

[b] Şiddetsiz eylemin, direnmenin yalnızca etkili bir aracı olmayıp, tersine toplumun iyileşmesinde, felsefi temelini oluşturduğunun bugüne kadar hiç görülmemiş bir biçimde kesin bir kanıtını ortaya koymuş olması.

[c] Bireyin diğerleriyle birlikte hatta tek başına da genel tinsel iklimin ve buna dayalı olarak dünyanın toplumsal ve siyasal yapısının değişimine yol açabilecek moral güçler yetiştirebileceğini kanıtlamış olması.⁴⁵

5. Lev Tolstoy (1828-1910)

Eserlerinde, çevresindeki uygarlığı eleştiren, kent hayatını ve insanoğlunun yapay bir icadı olan sanatı ve baskıyı reddeden, Kiliseyi tenkit edip Hıristiyanlığın tek buyruğunun sevgi olduğunu savunan, Hıristiyanlığın kötülüğe karşı şiddet ve sevgisizlikle değil şefkat ve sevgiyle yaklaşması anlayışını kabul eden, iktisadi koşulların iyileştirilmesinden ve yerel öz yönetimden yana olan yaşamın anlamını doğada ve ataerkil yaşamda bulan büyük Rus edebiyatçısı Tolstoy'dan başkası değildir.

Hayatı sivil itaatsizlik eylemleri ile doludur. Thoreau'nun fikirlerinden yola çıkarak, askere gitmeyi ve vergi vermeyi reddeden Dukhoborlar'ın şiddetli cezalara ve Sibiryaya sürgüne gönderilmelerine karşı çıkarak "Anna Karenina" isimli romanının tüm gelirlerini bağışlayarak, kiraladığı gemilerle 10.000

Dukhobor'un Kanada'ya göç etmesini sağlamıştır.⁴⁶

Tolstoy, "Nort American Rewiew" adlı gazeteye gönderdiği mektupta; Amerikan halkına, niçin parası bol sanayici milyonerlerle onların zafere gömülü generalleri yerine Thoreau'nun sesine kulak vermediklerini sormuştur.

Gandhi ile de mektuplaşan Tolstoy, bir mektubunda Gandhi'ye şu satırları yazmıştır:

"Doğu Hint Şirketi marifetiyle İngilizlerin Hindistan'ı köleleştirmesinden bahsedersen Hintlilere şaşıyoruz. Nasıl oluyor da birkaç bin İngiliz, 300 milyonluk bir kıtayı köle haline getirebiliyor? Eğer, Hintliler, köleliğe gönüllü olarak boyun eğmemiş olsalardı; böyle bir şey asla mümkün olamazdı.

Hiçbir şekilde şiddete başvurmamak ve sadece vergi ödemeyip, askere gitmeyi reddetmek şeklinde Thoreau'dan alınmış prensipler ile bir pasif direniş organize edilebilir ve bu halde İngiliz yönetimi çökebilir."⁴⁷

6. Martin Luther King (1929-1968)

Amerika Birleşik Devletleri'nde ırk ve inanç ayırımına karşı büyük bir hareketin başlamasının öncülerindendir. Ölümünden sonra dahi yaptığı mücadelenin etkileri sürmüş ve ırkçılığa karşı mücadelede önemli yankıları olmuştur. 1964 yılında Nobel Barış Ödülü almıştır.

Vaazlarında ve konuşmalarında şiddetsizliği savunuyordu. Şiddetsizliğin tam merkezinde sevgi ilkesinin bulunduğunu, yapılacak mücadelede sevgiyi önceleyerek "nefret kampanyalarına" kalkışılmasını engellemek istediğini belirtmiştir.

7. Muhammed Ali Clay (1942-)

1960'ların sonuna doğru Amerikan Hükümeti, Dünya Ağır Sıklet Boks Şampiyonu Muhammed Ali'yi Vietnam'a savaşa göndermek isteyince efsanevi boksör şu sözleri söyledi:

⁴⁴ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 39

⁴⁵ George WOODCOCK, Mahatma Gandhi,

⁴⁶ Y. İlker JANDAR, a.g.m., s. 27

⁴⁷ Y. İlker JANDAR, a.g.m., s. 27

“Hiçbir Vietkong’lu bana zenci demedi. Bu yüzden onlarla benim alıp veremediğim bir şey yok”

Aslında uzak doğu için söylenmiş görünse de Amerika’nın sosyal ve siyasal yapısına yönelik çok büyük mesajlar içeren bu sözler Amerika’da Vietnam Savaşına karşı sivil itaatsizlik eylemlerini başlatmıştır.

Montesguieu’nun “Herkesin suskun olduğu bir cumhuriyette, özgürlüğün varlığı tartışılır.” söylemi doğrultusunda hareket eden Muhammed Ali, bu çıkışıyla birlikte yalnızca sportif performansı ile değil toplumsal öncülüğü ile de tanınır hale gelmişti.⁴⁸

Hız. İsa resimleri yaparak para kazanan babasının kendisine verdiği “Cassius Marcius Clay” ismini, bu ismin atalarına ait bir isim olmadığı, kendisine ve atalarına bu türlü amerikan isimlerinin köle tüccarlarınca verildiğini bu nedenle bu ismi kullanmayacağını söyleyerek 25 Şubat 1964 yılında Müslüman olduğunu ve bundan böyle ismini Muhammed Ali olarak değiştirdiğini dünyaya duyurmuş, köleliği ve ırk ayrımcılığını protesto etmiştir.

Muhammed Ali, tarihe, bir sporcu olarak, şiddete başvurmadan hem kendi halkının sorunlarını hem de inançlarının gerektirdiklerini kendi tarzı ile dile getirmeyi başaran ve topluma yön veren bir sivil itaatsiz olarak mal olmuştur.

Vietnam Savaşına katılmayı reddetmesi ile kazanmış olduğu Dünya Ağır Sıklet Boks Şampiyonluğu unvanı elinden alınmış olmasına rağmen o buna aldırış etmemiş, maddi ve manevi ihtişamı bir kenara bırakarak ırksal ve insan hakları sorunlarını çözememiş Amerikan sistemine karşı ciddi eleştiriler getirmeyi sürdürmüştür.

5. Dünyada Sivil İtaatsizlik Örnekleri

Almanya

Atom enerjisi santrali kurulması amacıyla yapılan, ormanda yer açma çalışmalarının engellenmesi ve Whyl’da ilk alan işgali. (1975)

⁴⁸ Rasih YILMAZ, “Ali ve Sivil İtaatsizlik”, Zaman Gazetesi, 14/03/2002

Ölümcül kazaların sıklıkla meydana geldiği geçit üzerinde tren raylarının 30 saat süreyle abluka altına alınması. (1973)

Bayer ve Leverkusen firmalarının basamaklarına hasta balıklarla dolu torbalar boşaltılması. (1980)

Askere Alma Dairesi önünde celp belgelerinin yakılması ve oturma eylemi. (1982)

Yeni atom silahlarının yerleştirilmesini protesto etmek amacıyla metro istasyonlarındaki imdat frenlerinin aynı anda çekilmesi. (1977)

Amerika Birleşik Devletleri

Rayların üstünde durarak deniz üssüne giden bir trenin engellenmesi. (Concort, 1987)

Vietnam savaşını protesto etmek amacıyla askerlik dairesinin önünde oturma eylemi. (1967)

Belediyenin otobüslere koyduğu ırklara göre oturma düzeninin çiğnenmesi. (1955)

Fransa

Askerlik hizmetinden kaçınanların bir askerî tören geçidinde pasifist parolalar söyleyerek birlikte yürümleri. (Paris, 1972)

Atom bombası testini protesto etmek amacıyla vergi ödemekten kaçınma. (Murooa, 1966)

Hollanda

Atom enerjisini boykot için elektrik hesabının bir kısmının bloke edilmiş bir hesaba yatırılması. (1980-1982)

Askerî hava alanının uçuş kulesinin ve bombalama bölgesinin kuşatmaya alınması. (1971)

İtalya

İşsizliği protesto amacıyla yasadışı ve kendiliğinden yol yapımına başlanması. “Terzine Grev” olarak adlandırılmaktadır. (Sicilya, 1956)

Silahlanma harcamalarını protesto amacıyla vergi boykotu. (1986)

Japonya

Askeri bütçenin genel bütçe içindeki oranı nispetinde vergilerin ödenmemesi (1974)

Greenpeace'in 15 metrelik lastik balinasıyla, Japon balina avlama gemilerinin okyanusa açılmalarının engellenmesi. (1987)

İngiltere

"Operation Gandhi" adlı grubun Savunma Bakanlığı'nın girişinde yaptıkları oturma eylemi. (1952)

Muhabirlerin parlamento konuşmalarını yayınlama yasağını delmeleri. (1968)

Greenpeace'in eylem gemisi "sirius" tarafından İngiliz nükleer atıklarının Atlantik Okyanusunda suya boşaltılmasının engellenmesi. (1978)

Danimarka

Otopark yerine halk parkı yapılması talebiyle bir arsanın işgali. (Kopenhag, 1979)

Irak Savaşını protesto etmek amacıyla bir vatandaşın Devlet Başkanının üzerine kırmızı boya serpmesi. (2003)

6. Türkiye'de Sivil İtaatsizlik Örnekleri

Düşünceye Özgürlük Kitabına İmza Kampanyası

Düşünce Suçuna Karşı Girişim Grubu sözcüsü Şanar Yurdatapan'ın başlattığı "Düşünceye Özgürlük" adlı kitabın 1080 kişinin imzasıyla yayınlanması örneği, sivil itaatsizlik formuna en fazla uyan örnektir.⁴⁹ İstanbul DGM Başsavcılığınca düzenlenen iddianamede sanıkların 2 ila 6 yıl hapsi istenerek yargılanmaları talep edilmiştir. Dava halen devam etmektedir.

Cumartesi Anneleri

Hasan Ocak adlı kişinin doğum günü partisine gelmeyişi ve 2 ay sonra cesedinin bir ormanda bulunması sonucu ilk kez 27 Mayıs 1995'te İstanbul Galatasaray Lisesi önünde

kayıp yakınları tarafından oturma eylemi şeklinde düzenlendi. O tarihten bu yana düzenli olarak, devam eden bu eylem zaman zaman resmi mercilerin şiddet kullanması ile devam ettiyse de eylemcilerin ısrarla şiddeti dışlaması sonucu remi mercileri de yumuşama eğilimine itmiştir.

Cumartesi Annelerinin eyleminde amaç; somut bir problem olan kayıpların bulunması için değişik sınıf, kültür ve politik görüşten insanlarla ortak bir inisiyatif ve hareket oluşturabilmek, bu sayede de kaybolan kişilerin akıbetini öğrenebilmektir.⁵⁰

Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık

Susurluk kazasının ardından ortaya çıkan devlet-mafya ilişkisini protesto amacıyla "Aydınlik İçin Yurttaş Girişimi" adı altında bir araya gelen bir grubun çağrısıyla her gece saat 21'de elektriklerin söndürülmesi şeklinde ortaya çıktı. Daha sonra tencere, tava sesleriyle sokağa taşan eylem, arabaların klaksonlarını çalması, sokaklarda halay çekme gibi şekillerle devam etti. Ancak eylem devletin kurumlarının (Ordu, MİT vs...) destek vermesi ve görsel ve yazılı medyada eylemin şeklinin çokça konuşulur olması insanlarda bir bıkkınlık ve kanıksama oluşturdu. Dolayısıyla konunun ciddiyeti kalmadı. Bir süre sonra bu eylem işlevsiz hale geldi.

c. Başörtüsü Eylemleri

İnanca Saygı-Düşünceye Özgürlük İçin Bütün Türkiye El Ele Eylem

Üniversitelerde uygulanan Başörtüsü yasağını protesto etmek amacıyla, Mayıs 1998'de el ele tutuşmak suretiyle zincir oluşturma eylemi, eyleme katılan kişi sayısı, kapsadığı coğrafi alan itibarıyla dünyanın en büyük sivil itaatsizlik eylemidir. Türkiye'nin bütün il ve ilçelerinde Avrupa'da ve hatta ABD ve Avustralya'da ve bazı Türki Cumhuriyetlerde aynı anda el ele tutuşarak yapılan bir protestodur. Bu eylemde güvenlik güçlerinin somut bir müdahalesi olmamış ancak sonradan bir kısım insanlar tutuklanarak göz altına alınmış ve yargılanmaları 2003 yılına gelindiğinde halen devam etmektedir.

⁴⁹ Halime KARAKAŞ, "Sivil İtaatsizlik, Ne Kadar İtaatsiz", Doğu-Batı Düşünce Dergisi, 1998-1999, Sayı 5, İkinci Baskı, s. 178

⁵⁰ Halime KARAKAŞ, a.g.m., s. 178

Sekiz Yıllık Kesintisiz Eğitimi Protesto Eylemleri

Pazar günleri Eyüp Sultan Camiinde Sabah namazı sonrası toplu şekilde dua etmek, Cuma günleri Beyazıt Camiinde namaz sonrası dua ve protesto düzenlemek gibi eylemlerde kimi zaman güvenlik güçlerinin engelleme ve şiddet kullanımı ile sonuçlanmış eylemlerdir.

Beyaz Yürüyüş

Tıp Fakültelerindeki başörtüsü yasağını protesto için İstanbul'dan Ankara'ya Tıp Fakültesi öğrencilerinin beyaz önlükleri ile yürümeleri eylemidir. Bu eyleme İstanbul Barosunun bir kısım avukatları da cüppelerini giyerek katılmışlardır. Bu eylem de yurt çapında çok büyük ilgi görmüştür. Öğrenciler gittikleri her yerde gül ve karanfillerle karşılanmışlardır.

Tüm bu yukarıda saymış olduğumuz eylemler, hukuki yollarla denenmesi, geniş katılımı olması, şiddetsiz ve sembolik olmaları gibi özelliklerinden dolayı sivil itaatsizlik kapsamına giren olaylardır.

7. Sivil İtaatsizlik Kavramının Meşruiyeti Sorunu

Sivil itaatsizlik kavramının hukuk içinde meşruiyeti meselesi doktrinde oldukça tartışmalı bir meseledir. Meşruluk izleri, Sokrates'e kadar uzanan sivil itaatsizlik kavramının meşruiyetini doktrinde müellifler farklı alanlarda aramışlardır. Kavramın meşruluk alanları Doğal Hukuk, Sözleşme Kuramı, Yararcılık Teorisi ve Pozitif Hukuk düşüncesi içinde aranmıştır.

a. Doğal Hukuk Kuramı Açısından Kavramın Meşruiyeti

Sivil itaatsizlik kavramının meşruluğunu, direnme hakkının meşruluğu sorununu çözerek açıklığa kavuşturabiliriz. Hukuk filozofu Arthur Kaufman, "Hukukun özü direnme hakkıdır. Direnme hakkını kabul etmeden insana diğer haklarını tanımak çok zordur."⁵¹ demektedir.

⁵¹ Arthur KAUFMAN, "Hukuk Felsefesi, Hukuk Kuramı, Hukuk Dogmatik", çev.: Hayrettin Ökçesiz, HFSA/1, Haz.: H. Ökçesiz, İstanbul, 1993, s. 7 vd.

Direnme, Doğal Hukuk Düşüncesinde kaynağını bulan bir haktır. Burada önemli olan sivil itaatsizliğin, pozitif hukukça tanınabilir bir hak olup olamayacağı sorunudur.

Dreier'e göre de; "Direnme bir haktır." Herkes eğer ağır bir haksızlığı protesto ediyorsa ve bu protestosu ölçülüyse, tek başına ya da başkalarıyla birlikte kamuya açık bir biçimde şiddete başvurmadan ve siyasi-ahlaki nedenlerle bir yasaklayıcı hukuk normunun, hukuksal kalıbını ihlal etmek hakkına sahiptir.⁵²

Bu hakkın hukuksal meşruluğu, anayasal düzlemde temel hakların, özellikle düşünce ve toplantı özgürlüklerine ilişkin temel hakların koruma alanında yer alan eylemleri kapsama durumunda olanaklıdır.

b. Sözleşme Kuramına Göre Kavramın Meşruiyeti

Sivil itaatsizliğin meşruluk alanlarından biri de "sözleşme kuramı" olarak doktrinde tartışılmaktadır. Sözleşme Kuramına göre, toplum, kendi istenciyle ve özgür iradesiyle bir araya gelerek belirli hakların ve görevlerin yönetenlere devrini gerçekleştirmiş ve bu konuda bir konsensüs oluşturmuştur.⁵³

Buna göre; yönetenler, insanların tabii haklarını ihlal ettikleri, tâbi olma anlaşması (sözleşme) şartlarını çiğnedikleri zaman başkaldırma hukuki bir hak olmanın yanısıra ahlaki bir ödev halini de alır.

c. Yararcılık Kuramı Açısından Kavramın Meşruiyeti

İnsan edimlerinin kalitesini, yarar ölçütüne göre ve sonuçta sağladıkları yarar bakımından değerlendiren öğretilere yararcılık denmektedir. Bu düşünceye göre amaç, 'en çok sayıda insanın, en büyük mutluluğu'dur.⁵⁴

Sivil itaatsizliğin etik açıdan meşruluğu sorunu özellikle Anglo-Amerikan tartışma ala-

⁵² Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.b., s. 46.

⁵³ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 145.

⁵⁴ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 150.

nında bu yararcılık felsefesi çerçevesinde toplanmıştır. Bu tartışmalarda genellikle sivil itaatsizliğin gerek bireysel, gerekse kümesel eylem olarak, ancak en fazla yararı sağlayacağı durumlarda meşru olacağı savı irdelenmektedir.

Yararcılık, sivil itaatsizlik edimlerini bir sosyal olgu olarak değil, daha çok tekil olgu olarak algılamakta ve her birini kendi bakış açısından ayrı ayrı değerlendirerek haklı ya da haksız saymak eğilimini taşımaktadır. “Sivil itaatsizlik olgusu, en çok sayıda insanın, en büyük mutluluğunu sağlamada yararlı mıdır?” sorusunu, yararcılık; “her bir olayın kendine özgü koşullarının bu açıdan ele alınmasına bağlıdır.” diye yanıtlamaya yönelmektedir.⁵⁵

d. Pozitif Hukuk Açısından Kavramın Meşruluğu Sorunu

Pozitif Hukuk’un üstün normları adına alt hukuk normlarının çiğnenmesi olan sivil itaatsizlik, temel hakların geniş yorumlamalı koruma alanında yer aldığı da hukuksal meşruluk kazanacağı, hukuk felsefesi alanında tartışılmaktadır. Ayrıca düşünce özgürlüğüne ilişkin temel hakkın, özel hukuktaki yayılma etkisi ya da ölçülülük ilkesine dayalı bir değerler takdiri meşruluk dayanağı olabilir.

Sivil itaatsizlik eylemlerine meşruluk kazandırabileceği bir başka husus da, ceza ve haksız fiil hukukunda alışık olunan haklı savunma (meşru müdafaa) ve ıstırar hali gibi pozitif hukuk alanları olarak düşünülebilir.

e. Kavramın Meşruluk Kazanması Gerekli mi?

Doktrinde, özellikle Habermas, sivil itaatsizlik kavramının hukuksal meşruluk kazanmaması gerektiğini savunmuştur. Zira hukuksal meşruluk ile sivil itaatsizliğin bir normalleşme etkisine uğrayacağını, ahlaki temelinin sorgulanır hale geleceğini, bu nedenle yasallık ile meşruluk arasında askıda kalması gerektiğini ileri sürer. Hukuksal meşruluğun, itaatsizliği olağanlaştırdığını, kendisinden beklenen demokratik fonksiyonu yerine getiremeyece-

ğini, dolayısıyla, yasaya aykırı olması gerektiğini, yasayı çiğneyenin de buna katlanması gerektiğini, moral bir gücün kazanılması için bunun gerekli olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶

8. Ceza Yargılaması Alanında Sivil İtaatsizlik

Sivil itaatsizlik eylemlerinin amacının etik olması, mevcut yasalara aykırı olan eylemi hukuka uygun hale getirir mi? Yapılan eylemlere, ceza verilmemesi sonucu, ceza yargılaması açısından sağlanabilir mi? Yargı organlarının bu tür eylemler karşısında daha anlayışlı davranmaları eylemlerin, mazur ve meşru görülebilir nitelikleri gözetilerek, yasal yaptırımları azaltıcı veya askıya alıcı bir tavır içinde olmaları beklenebilir mi?

TCK md.29/1, “*Kanunda sarahaten yazılmış olmadıkça cezalar ne arttırılabilir, ne eksiltilebilir ve ne de değiştirilebilir.*”⁵⁷ hükmünü içermekte olup aynı maddenin son fıkrasında da, hakime bu genel prensibe ilişkin olarak vermiş olduğu takdir yetkisinin sınırlarını çizmektedir.

TCK md.29/son, “*Hakim iki sınır arasındaki temel cezayı, suçun işleniş biçimi, suçun işlenmesinde kullanılan araç, suç konusunun önem ve değeri, suçun işlendiği zaman ve yer, fiilin diğer özellikleri, zararın veya tehlikenin ağırlığı, kastın veya taksirin yoğunluğu, suç sebepleri ve saikleri, failin amacı, geçmişi, şahsi ve sosyal durumu, fiilden sonraki davranışı gibi hususları göz önünde bulundurmak suretiyle takdirini kullanarak belirler. Cezanın asgari hadden tayini halinde dahi, takdirin sebepleri kararda mutlaka gösterilir.*”⁵⁸

demekle, bir sivil itaatsizlik eyleminde, yargıca, bu madde mucibince cezanın alt sınırından verilmesi yönünde takdir hakkı kullanmasını sağlama imkanı tanımıştır. Ayrıca Türk Ceza Yasasının 59. maddesi de yargıca aynı hakkı tanımıştır.

⁵⁶ Jürgen HABERMAS, a.g.e., s. 47

⁵⁷ Zekeriya YILMAZ, “Anayasa, TCK, CİK, CMUK, TMK”, Seçkin Yayınevi, Ankara, 6. baskı, s. 105

⁵⁸ Zekeriya YILMAZ, a.g.e., s. 106

⁵⁵ Hayrettin ÖKÇESİZ, a.g.e., s. 153

TCK md.59:

“Kanuni tahfif sebeplerinden ayrı olarak mahkemece her ne zaman fail lehine cezayı hafifletecek takdir sebepleri kabul edilirse idam cezası yerine müebbet ağır hapis ve müebbet ağır hapis yerine otuz sene ağır hapis cezası hükümlenir.

Diğer cezalar altıda birden fazla olmamak üzere indirilir.”⁵⁹

denilmektedir. Sami Selçuk, hakimın önüne gelen sivil itaatsizlik eyleminde suç işlenmiş olması durumunda hakimın beraat kararı veremeyeceğini savunur. Ona göre “Yargıç, amacın soylu olduğunu, etik olduğunu belirterek takdir hakkını kullanabilir. Amanın iyi olması suçu hukuka uygun kılmaz. Sözgelimi açları doyurmak için zenginleri soyan birinin eylemi, hırsızlıktır ya da şartları oluşmuşsa yağmadır.”⁶⁰

Selçuk’a göre “TCK’nın 59. maddesi yargıca takdir yetkisi tanımıştır. Yargıç ancak önüne gelen olayda takdir hakkını kullanabilir. Ceza hukuku amacı gözetmez ama yargıç gözetebilir. Bu durum İtalyan Ceza Kanunu’nun 61. maddesinde daha açık bir şekilde işlenmiştir. İtalyan Ceza Kanunu’nun 61. maddesinde “eğer suç soylu bir amaç için işlenmişse yargıç cezada indirim hakkını kullanabilir.” denilmektedir.

Ancak bizim burada irdelemek istediğimiz asıl nokta, sivil itaatsizlik eyleminin bu şekilde yargıcın takdirini olumlu yönde etkilemesi değil bu eylemin başlı başına hukuka uygunluk sebebi sayılıp sayılamayacağıdır.

Bu konuda ülkemizde 1969 yılında yaşanan büyük çaplı bir sivil itaatsizlik eylemi üzerine ülkemizin bir çok yerindeki mahkemelerin aynı eylem için vermiş olduğu farklı kararları zikretmek yerinde ve uygun olacaktır.

1969 yılında yüz bini aşkın öğretmen, lehlerine verilen Danıştay kararlarının uygulanmaması, anayasadaki ilkelere aykırı olarak insan haklarına yaraşır yaşama koşullarından yoksun bırakıldıkları, fikir özgürlüğünün reddildiği, kamu görevlilerinin güvenliklerinin

baltalandığı gerekçeleriyle dört gün süren bir boykot eyleminde bulunmuşlardır. Öğretmen boykotuna katılanların fiilleri grev olarak nitelendirilerek haklarında, memurların birlikte görevlerini bırakmalarına ilişkin TCK’nun 236. maddesi gereğince davalar açılmıştır. Her ne kadar mahkumiyet kararları verilmiş ise de bazı savcı ve yargıçlar mahkumiyete ilişkin görüşleri paylaşmamışlardır. Örneğin Nevşehir Asliye Ceza Mahkemesi verdiği kararda öğretmen boykotunun grev olmadığını, haksızlıklara karşı protesto niteliği taşıdığını belirtmiştir.

Kararda “657 Sayılı Kanunun 27. maddesi, devlet memurlarının greve karar vermelerini, grev tertiplmelerini, grev ilan etmelerini ve bu yolda propaganda yapmalarını, greve veya grev teşebbüsüne katılmalarını, grevi desteklemelerini ve teşvik etmelerini yasaklamaktadır. Buna göre sanığın boykot süresince görevini yapmamasının grev sayılıp sayılmayacağını incelemek gerekir. 275 sayılı Kanunun 17. maddesine göre; grev, “işçilerin, işverenle olan münasebetlerinde iktisadi, sosyal durumlarını korumak veya düzenlemek amacıyla işyerinde veya iş kolunda faaliyeti durdurmak veya önemli derecede azaltmak için aralarında anlaşarak veya bir teşekkülün aynı amaçla verdiği bir karara uyarak iş bırakmalarıdır. Görülüyor ki; grev dolayısıyla işi bırakmaktaki amacın, işverenle olan münasebetlerde iktisadi ve sosyal durumu korumak ve düzenlemek olması şarttır.

(...) Nevşehir Asliye Ceza Mahkemesi, protesto boykotu olarak nitelendirdiği öğretmen boykotunda, sanığın cezalandırılmaması gerektiği sonucuna şu gerekçe ile varmaktadır.

“Dört günlük boykota katıldığı sabit olan sanık, boykot çağrısına bir aydından beklenen medeni cesaretle uymuştur. Bu çağrıya uymayı, çağrının yukarıda belirtilen nedenleri itibarıyla, ulusal bir görev saymıştır...Sanığın ve onun gibi hareket eden öğretmenlerin bu cesaret dolu direnişleri hukuka aykırı değildir. Tüm anlamı ile demokratiktir.

Anayasanın, düşünce özgürlüğünü nizamlayan 20. maddesine uygundur. Sanık, maaşının arttırılmaması gibi kişisel bir nedenle değil, bir kısım ulusal davalar için bu demokratik davranışta bulunmuştur. Onu, bu demokratik davranış nedeniyle cezalandırmak, demokrasimizi ve ana-

⁵⁹ Zekeriya YILMAZ, a.g.e., s. 114

⁶⁰ Sami SELÇUK, “Sivil İtaatsizlik Disiplinler Arası Kolokyum”, s. 216

yasamızı inkar etmek demektir. Esasen bugün Türkiye’de sanığın fiilini suç sayan kanun yoktur.”⁶¹

Ancak Yargıtay Ceza Genel Kurulu 28/12/1970 tarihinde vermiş olduğu kararda, suçun unsurlarının oluştuğunu belirtmiş ve sanıkların TCK’nın ilgili maddelerince cezalandırılmaları gerektiği kanısına varmıştır.⁶²

Görüldüğü gibi aynı eylem karşısında çok farklı iki karar verilebilmektedir. Fakat yine de konunun böylesi bir tartışma alanına çekilmesi bakımından verilen çok önemli kararlardır.

Kanaatimizce, yapılan sivil itaatsizlik eyleminde şiddet kesinlikle söz konusu değilse ve karşı çıkılan durumdan sivil itaatsiz doğrudan etkilenmiş ise ve mevcut tüm hukuki zeminlerde itirazlarını yapmış ve fakat bu şekilde bir sonuç elde edememişse ve yine ayrıca bir başkasının daha üstün bir hakkı ihlal edilmişse eylem hukuka uygun addedilmeli ve eylemciye eyleminden ötürü ceza verilmemelidir.⁶³

Ancak yeri gelmişken Türk Ceza Yasası Tasarısına da göz atmakta yarar vardır. Zira hukuk felsefesi alanında yapılan tartışmalarda kavramın pozitif hukuk alanında nasıl tanımlanabileceği ve ceza verilemez hale getirileceği tartışılırken Türk Ceza Yasa Tasarısı ile kavramın alanının daha da daraltılmaya çalışıldığına şahit oluyoruz.

Tasarının 421. Maddesi

“Kanun ve nizam hükümlerinden birinin yerine getirilmesine karşı koymak için nüfuz veya etkili kuvvet sarfeden kimseye bir aydan bir yıla kadar hapis cezası verilir”⁶⁴

demektedir.

Tasarının 421. Maddesinin Gerekçesi

“Madde, uygulamada “menfi mukavemet” olarak adlandırılan kanun ve nizam hükümlerinin

icrasına karşı gelmek maksadıyla nüfuz ve etkili kuvvet sarfını cezalandırmaktadır. Maddede söz konusu nüfuz ve etkili kuvvet sarfından, kişilere karşı kullanılacak cebir ve şiddet veya tehdidi anlamamak gerekir. Suçun oluşması için nüfuz ve kuvvetin, memur tarafından yerine getirilmesine girişilen işleme tâbi olmamak için kullanılmış olması gerekmektedir.”⁶⁵

denilmektedir.

Tasarıda bu madde ile, pasif tutumun yani “sivil itaatsizliğin” suç olarak tanımlandığı ilk bakışta göze çarpmaktadır. Maddenin gerekçesi de, pasif direniş suçunun ne kadar keyfi bir şekilde tanımlandığını ve keyfi uygulamaya elverişli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu düzenleme ile en küçük bir fiil değil, “tavır koyma” dahi cezalandırılabilir.

Bu çerçevede tasarının 306 ve 307. maddeleri de konumuza açıklık getirmesi bakımından manidardır.

TCK Tasarı Madde 306,

“Belediyeler, köy ihtiyar kurulları veya yetkili makamlarca önceden ayrılmış veya oturanlar yerler dışında o yerin en büyük mülki amirine yapılacak bir başvuru üzerine ayrılan yerlere, izin almaksızın veya verilen izne aykırı biçimde basılı olan veya olmayan, elle yapılmış veya yazılmış her türlü resim, yazı ve işaretler veya bunları içeren kağıt, pano, pankart, bant veya benzerlerini siyasal veya ideolojik maksatla asan veya yapıştıran veya izne dayalı olsa bile bu yerleri aynı maksatla boyayan veya bu yerlere yazı yazan, resim veya işaret yapan kimseye altı aydan bir yıla kadar hapis cezası verilir.

Fiil, yukarıdaki fıkra dışında kalan veya kamuya ayrılmış veya kamuya açık veya herkes tarafından görülebilecek yerlerde veya her türlü taşıt araçları veya kamu hizmetlerine ait araçlar veya eşya, özel kişi ve kuruluşlara ait işaret veya levhalar üzerinde işlenirse bir yıldan iki yıla kadar hapis cezası hükmedilir.

Yukarıdaki fıkralarda gösterilen fiiller derneklerin, vakıfların veya benzeri kuruluşların veya kanun dışı meydana getirilen veya kanuna aykırı faaliyetleri nedeniyle kapatılan dernek, vakıf veya diğer kuruluşların mensupları tarafından veya onların iştirakiyle veya mensup olmasalar bile bu kuruluşların adına veya adları kullanılarak yapıldığı takdirde, sözü edilen fıkralardaki cezalar bir katı oranında artırılır.

⁶¹ Nevşehir Asliye Ticaret Mahkemesinin 02/03/1970 gün ve 1970/50 E. Sayılı kararı

⁶² Emin ARTUK, akt: Yargıtay C.G.K.28/12/1970, Esas: 4/313, Karar: 429

⁶³ Aynı görüş için bkz.: M. Bülent DENİZ, “Sivil İtaatsizlik”, 2000 yılı Hukukçular Derneği Seminerleri, Yayınlanmamış Tebliğ metni.

⁶⁴ http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.-onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=24110

⁶⁵ http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.-onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=24110

Yukarıdaki fıkralarda yazılı fiilleri, çocuklara veya küçüklere veya ceza ehliyeti olmayan kişilere işlenenlere verilecek cezalar üçte birinden yarıya kadar artırılır.

Yukarıdaki fıkralarda yer alan fiiller siyasal veya ideolojik maksatlar dışında işlendiğinde faile birinci fıkrada yazılı hâllerde bir aydan üç aya, ikinci fıkrada yazılı hâllerde üç aydan altı aya, üçüncü fıkrada yazılı hâllerde dört aydan sekiz aya kadar hapis cezası verilir.

Görenek ve geleneklere göre asılacak kağıt, pano, pankart, bant veya benzerleri bu madde hükümleri dışındadır.”⁶⁶

TCK TASARI madde 307:

“Kamu hizmeti gören daire veya kurumlar veya her türlü eğitim ve öğretim kuruluşlarının yetkilileri tarafından duvarlara yapıştırılmış veya özel yerlerine konulmuş basılı olan veya olmayan her türlü belge, resim, el yazısı, kağıt veya levhaları siyasal ve ideolojik maksatla buldukları yerden çıkaran veya yırtan veya tahrip eden veya bunları her ne biçimde olursa olsun okunamayacak veya içeriğinin başka biçimde anlaşılmasına neden olacak şekillere veya işe yaramayacak hâle sokan kimseye üç aydan altı aya kadar hapis cezası verilir. Kamu hizmetine tahsis edilmiş binaların veya mabetlerin veya anıt, büst ve heykellerin veya kanunlarda eski eser niteliğinde sayılan taşınır veya taşınmazların, her türlü eğitim ve öğretim kurumlarının veya öğrencilerin toplu hâlde oturdukları yurt ve benzeri yerlerin veya bunların eklentilerinin herhangi bir yerine siyasal ve ideolojik maksatla basılı olan veya olmayan, elle yapılmış veya yazılmış her türlü yazı, resim ve işaretlerin veya bunları içeren, kağıt, pano, pankart, bant veya benzerlerini, yetkili memur ve mercilerin önceden verilmiş yazılı izni olmaksızın asanlar veya koyanlar veya bunlardan suç konusu oluşturanların asılmasına veya konulmasına izin verenlere bir yıldan iki yıla kadar hapis cezası verilir.

İkinci fıkrada belirtilen yer ve şeyleri, siyasal ve ideolojik maksatla her ne suretle olursa olsun, boyayanlar veya bunlara yazı yazanlar veya resim yapanlar veya işaret koyanlar, yapıştırılan hakkında bir yıldan iki yıla kadar hapis cezası verilir.

Yukarıdaki fıkralarda gösterilen fiiller, derneklerin, vakıfların veya benzeri kuruluşların veya kanun dışı meydana getirilen veya kanuna aykırı faaliyetleri nedeniyle kapatılan dernek veya diğer kuruluşların mensupları tarafından veya on-

ların iştirakiyle veya mensup olmasalar bile bu kuruluşların adına veya adları kullanılarak yapıldığı takdirde verilecek ceza bir katı oranında artırılır.

Yukarıdaki fıkralarda yazılı fiilleri, çocuklara, küçüklere veya ceza ehliyeti olmayan kişilere işlenenlere verilecek cezalar üçte biri oranında artırılır.

Yukarıdaki fıkralarda yer alan fiiller, siyasal veya ideolojik maksatlar dışında işlendiğinde faile, birinci fıkrada yazılı hâllerde bir aydan üç aya kadar, ikinci fıkrada yazılı hâllerde iki aydan dört aya kadar, üçüncü fıkrada yazılı hâllerde altı aydan bir yıla kadar, dördüncü fıkrada yazılı hâllerde sekiz aydan onaltı aya kadar hapis cezası verilir.

Bu maddede ve 306 ncı maddede gösterilen fiillerin eserlerini derhal ortadan kaldırmayan ve bunların yok edilmesi için gerekli işlemlere girişmeyen görevliler hakkında 491 inci maddede yazılı cezalar uygulanır.”⁶⁷

Görüldüğü gibi tasarının 306. maddesi, “izinsiz ilan ve benzerlerinin asılması”nı suç haline getirmektedir. Bu düzenleme, Anayasada sayılan, devletin demokratik niteliğiyle bağdaşmamaktadır. Tasarıdaki bu madde ile, afiş ve ilanlar zorunlu denetime tabi tutulmakta, aksine hareket edenler ceza tehdidinde maruz bırakılmaktadır. Basit bir “duyuru” eylemi, bu tasarıyla, ceza yargılamasının konusu olabilmekte ve cezai müeyyide ile sonuçlanabilmektedir. Mesela özel otomobiline, şahsi değerlendirmesine göre, önemli gördüğü bir sözü çıkartma tabir edilen bir şekilde yapıştıran bir kişiye ceza verilebilecektir. Aynı şekilde beğenmediği bir uygulamaya yönelik tepkisini göstermek için, aracına veya evinin camına bir yazı yapıştıran insan tasarının bu maddesine göre cezalandırılacaktır.⁶⁸

Tasarının bu maddesinde, önemli bir düzenleme daha yer almaktadır. Müsned suç, dernek ve vakıf veya benzeri kuruluşların eklentilerinde işlendiği veya bu dernek veya vakıf mensupları tarafından yapıldığı takdirde, mevcut ceza bir misli artırılmaktadır. Demokratik bir devlet, illegaliteyi cezalandırdığı hal-

⁶⁶ http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.-onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=24110

⁶⁷ http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.-onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=24110

⁶⁸ Yasin ŞAMLI, “TCK Tasarısı Hakkında Rapor”, http://www.hukukcularder.org/raporlar/TCK_Rapor.doc

de, tasarı legal vakıf ve dernek faaliyetlerini cezanın artırımı nedeni kabul etmektedir.⁶⁹

Görüldüğü üzere Türk Ceza Yasası Tasarısı, demokratik sistemlerde hak arama yollarından biri olan “sivil itaatsizlik” kavramını ve kavramın en fazla uygulama alanı bulduğu “ifade özgürlüğü”nü suç olarak görme eğilimi içerisindedir.

9. Sonuç

Sivil itaatsizlik, Hukuk Devleti konsepti içinde gelişen bir eylem veya edimdir. Hukuk devleti, özünü, kişi özgürlüğünün korunmasında, devlet gücünün hukuka bağlanmasında ve ölçülü kılınmasında bulan bir devlet türüdür. Günümüzde insan onuru kavramından yola çıkan Hukuk Devleti temel aldığı öğelerle insanı esas alan, ve onun güvenlik, özgürlük ve eşitlik ihtiyacını karşılamayı amaçlayan, anayasal devletten, bireyin devlete karşı korunmasına; güçler ayrılığı ilkesinden, yasallık ilkesine; bütün yurttaşların eşit muameleye tabi tutulmasından, hak arama yollarının açık tutulmasına kadar, bir dizi öge ile birlikte anılmaktadır.

Konuyu bu kapsam içinde değerlendirdiğimizde, siyasetin tıkandığı dönemlerde, toplumun pasif olarak ve şiddet içermeyen bir şekilde siyasi hayata fiili müdahalesi şeklinde ortaya çıkan bu eylemin, hukuk devletinin oluşmasında dönüştürücü ve yönlendirici bir etkiyi ve devletin halka hükmeden değil, hizmet eden bir işlev kazanması için halkın gerektiğinde başvurabileceği, kendinden menkul meşru bir hak ve araç olma işlevini bünyesinde taşıdığını görme imkanına kavuşacağız.

Ancak şunu da belirtmekte yarar vardır. Sivil itaatsizlik eylemleri, gerektiğinde başvurulacak bir araçtır. Ve fakat bu eylemler niteliği gereği sempatik eylemler olduğundan resmi otoritelerce hoşgörü ile karşılanmaması, sert ve acımasız tepkilerle yanıtlanması toplumda çatışma ve kaos ortamı yaratabileceğinden, idarece toplumsal gerilimin azaltılması yönünde doldur-boşalt işlevi gören eylemlere dönüştürülme tehlikesi ile de karşı karşıya olan eylemlerdir.

Sonuç olarak şunu bilmek gerekir: Sivil itaatsizlik eylemleri, eylem biçimi olarak, siyaset ve hukuk arasındaki doğal etkileşim de gözönünde bulundurularak, siyasetin tıkandığı günlük hayata kamunun alternatif politik müdahalesidir. Ancak başvurulabilecek tek eylem tarzı değildir. Esasen isyan, tek tek bireylerin özünde olması gereken ahlaki bir tavırdır. Bu nedenle ortak eylemselliğin yanı sıra insanların bireysel olarak isyanı gerçekleştirebilmeleri gerekmektedir. (Burada kastettiğimiz şey Mark Stirner’in bireysel anarşizmi değildir. Kastettiğimiz şey, insanın insan olarak zaman, mekan ve eşyayı algılaması ve yorumlaması ile ilgilidir. Yani, ben kimim? sorusuna verilecek cevaptır. Bu isyan, birey olarak insanın kendi içinde bir iç hesaplaşma gerektirecek ve insan kendisiyle yüzleşmek zorunda kalacaktır.) Çünkü isyan, hem ahlaki bir şey, hem de bilinçlilik taşıması gereken bir şeydir. İtaatsiz ya da asi, düzene karşı çıktığının, haksızlıkları önlemeye çalıştığının, zulmü ortadan kaldırmaya çalıştığının farkında olmalıdır. Yoksa bilinç-dışı bir biçimde yapılan isyan düzeni pekiştirebilir.

İşte böylesine bir bilinç ve kararlılıkla hareket eden ve isyanı bireysel olarak yüreğinde taşıyan kimselerin oluşturduğu örgütlü bir mücadele sistemi, daha olumlu sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz; “*Sivil İtaatsizlik*” Disiplinlerarası Kolokyum, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul: 1999.
- ANIL, Yaşar Şahin; “*Sokrates Davası*”, ARA Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- ARENDR, Hannah; “*Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*”, çev. Yakup COŞAR, Ayrıntı Yayınları, İstanbul: 1997.
- COŞAR, Yakup; “*Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*”, Ayrıntı Yay, İstanbul: 2001.
- ÇAĞLAR, Bakır; “*Açılış*”, Argumentum Dergisi, yıl 3-4, sayı 36-41, Temmuz – Aralık, 1993.
- DENİZ M. Bülent; “*Sivil İtaatsizlik*”, 2000 yılı Hukukçular Derneği Seminerleri, Yayınlanmamış Tebliğ metni.
- EFLATUN; “*Sokratesin Savunması*”, çev. Numan ÖZCAN, Şule Yayınları, İstanbul: 1999.

⁶⁹ Yasin ŞAMLI, a.g.m., s. 21

- GANDHİ, Mahatma; “*Bir Özyaşam Öyküsü*”, çev. Vedat Günyol, Cem yayınevi, İstanbul: 1984.
- GANDHİ, Muhandas K; “*Satyagraha Nedir, Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*”, Vadi Yay. Ankara: 1999.
- HABERMAS, Jurgen; “*Sivil İtaatsizlik*”, AFA Yayınları, İstanbul: 1991.
- WALTER, Harding; “*Giriş*” b.y. : H.D. Thoreau, Sivil İtaatsizlik, 2.baskı (Çev:Hakan Arslan) Vadi Yayınları, İstanbul: 1999.
- WALTER, Harding; “*Sivil İtaatsizliğe Giriş*”, Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş, Vadi yayınları, çev. C.Hakan ARSLAN - Fatma Ünsal BOSTAN, Ankara: 2. Baskı, 1999.
- İŞIKTAÇ, Muhip Şeyda; “*Sivil İtaatsizlik*”, İstanbul Barosu Dergisi, 1995.
- JANDAR, Y.İlker; “*Gandhi ve Sivil İtaatsizlik*”, Ayrıntı Dergisi, Sayı:10, Aralık 1998.
- KARAKAŞ, Halime; “*Sivil İtaatsizlik, Ne Kadar İtaatsiz*”, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, 1998-1999, Sayı:5, 2. baskı.
- KAUFMAN, Arthur; “*Hukuk Felsefesi, Hukuk Kuramı, Hukuk Dogmatığı*”, çev.: Hayrettin Ökçesiz, HFSA/1., Haz: H. Ökçesiz, İstanbul: 1993.
- MAHÇUPYAN, Etyen; “*Sivil İtaatsizliğin İronisi*”, Zaman Gazetesi, 23/06/2003.
- ÖKÇESİZ, Hayrettin; *Sivil İtaatsizlik*, 2. baskı, AFA Yayınları, İstanbul: 1996.
- ÖKÇESİZ, Hayrettin; “*Sivil İtaatsizlik Hakkı*”, Sivil İtaatsizlik-Disiplinlerarası Kolokyum'da sunulan bildiri, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul: 1999
- ÖKÇESİZ Hayrettin,”*Sivil İtaatsizliğin Bir Öncüsü: Sokrates*”, Argumentum Dergisi, Sayı. 36-41, Temmuz-Aralık, 1993.
- SELÇUK, Sami; “*Sivil İtaatsizlik Disiplinler Arası Kolokyum*”, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul: 1999.
- ŞAMLI Yasin, “*TCK Tasarısı Hakkında Rapor*”, http://www.hukukcularder.org/raporlar/TCK_Rapor.doc
- THOREAU H.David, “*Sivil İtaatsizlik, Sivil İtaatsizlik Ve Pasif Direniş*”, 2. Baskı, Çev. C.Hakan Arslan - F.Ünsal BOSTAN, Vadi Yayınları: Ankara: 1999.
- WOODCOCK, George, “*Mahatma Gandhi, ANARŞİZM*”, (*Bir Düşünce ve Hareketin Tarihi*), Çev: Alev TÜRKER, Kaps Yayınları, İstanbul: 1998.
- YILMAZ, Rasih “*Ali ve Sivil İtaatsizlik*”, Zaman Gazetesi, 14/03/2002
- YILMAZ, Zekeriya, “*Anayasa, TCK, CİK, CMUK, TMK*”, Seçkin Yayınevi, Ankara, Altıncı Baskı.
- http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=24110
- http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=24110
- http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=24110
- http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=24110